

GRAFETIČKE POSEBNOSTI TEKSTOVA ISTOČNE GRANE HRVATSKOGA GLAGOLJAŠTVA

(NA PRIMJERU GRŠKOVIĆEVA I MIHANOVIĆEVA ODLOMKA APOSTOLA)

Mateo ŽAGAR, Zagreb

Unatoč odavno jasno prepoznanim višestrukim razlikama (uz sličnosti) između zapadnoga i istočnoga područja hrvatskoga glagoljaštva, kod svih je hrvatskih filologa kroz povijest zamijećeno naglašavanje jedinstva hrvatskoga glagoljaštva na cijelom nacionalnom prostoru, koje je – tradicionalno određeno – znatno šire nego što su suvremene državne granice. Znajući da se u posljednje vrijeme u hrvatskoj kulturnoj javnosti gotovo smatra «politički nekorektnim» naglašavanje hrvatske dimenzije bosanske i hercegovačke povijesti i kulture, osobito u pogledu poistovjećivanja vjere i nacije, i to osobito za «prednacionalna» razdoblja, vrlo je poticajno – na temelju prilično egzaktnih grafolingvističkih pokazatelja ponovno sagledati: u kojoj je mjeri riječ o jedinstvenoj kulturnoj sredini gdje živo struje promjene u običajima pisanja koje svjedoče o međusobnoj komunikaciji, primanju, prepisivanju i širenju tekstova. Takvo jedinstvo, naime, mora se odraziti u običajima pisanja: u vizualnom postavu stranice, sveukupnoj grafijskoj (grafematičkoj i grafetičkoj) organizaciji teksture. Dok je, na primjer, na daleko prostranijem i geografski razvedenijem prostoru Franačkoga carstva, zbog čvrste državne i crkvene povezanosti, bilo moguće da se pismovne reforme provedu brzo i dosljedno, na široko zacrtanom hrvatskom prostoru, politički razjedinjenu, kulturološki ispresijecanu (na periferiji «dviju Europa»), u nestabilnim političkim okolnostima) nije moglo biti tako.

Zastarjela serbokroatistička podjela, prema kojoj bi na srednjojužnoslavenskom prostoru («hrvatsko-srpskom») ćirilica baština pripadala Srbima, a glagoljička Hrvatima, rezultat je dakako složenih i razmjerno dobro poznatih društvenih okolnosti XIX. stoljeća koje su se na poseban način razvijale i mijenjale i kroz XX. st. U novim okolnostima, na početku XXI. st, kada su na tom srednjojužnoslavenskom prostoru stvorene nove države i kada sve nacionalne kulture doživljuju naglašenu afirmaciju, teško je uskladiti stare filološke modele. Odatle pitanja jedinstva u filologiji/filologijama, potreba za tolerancijom, za višestrukosti postavljenih okvira, ali i za

nepristajanjem na bezrazložna odstupanja.¹

Nakon pronalazjenja brojnih epigrafskih glagoljičkih spomenika diljem južnoslavenskih prostora (Bosna, Dubrovnik, Slavonija; Pesača, Kosovo...), znamo da je glagoljsko pismo bilo znatno proširenije nego što se bilo pretpostavljalo još i pred koje desetljeće. Prevladavanje ćirilice, odnosno potiskivanje glagoljice, započelo je s jugoistoka, prvo je zahvatilo Bugarsku, zatim Makedoniju, naposljetku i Bosnu odnosno hrvatske predjele istočno od, otprilike, ušća rijeke Krke u more, gdje posljednje glagoljičke spomenike, koji su rezultat prirodnoga razvoja (a ne pokušaji oživljavanja sjećanja) datiramo pred kraj XII. st. Prema općoj suglasnosti suvremenih filologa, velika reforma glagoljičkoga pisanja, koja je u uvjetima bogate i nagle produkcije i dovela do uspostave tzv. ustavne glagoljice, provodila se u prvoj polovici XIII. st (na temelju smjernica započetih i više od stotinu godina ranije, a prepoznanih i u češkim glagoljičkim tekstovima XI. st: *Kijevskim /Kij/ i Praškim listićima /Pra/*), za što je kao najvažnija pretpostavka poslužio 9. kanon IV. lateranskoga sabora (i iz njega proizišli lokalni dokumenti, kao što su papina dopuštenja glagoljanja senjskom biskupu Filipu iz 1248. i omišaljskim benediktincima iz 1252), prema kojemu se naglašeno toleriraju «različiti obredi», odnosno jezici u Rimskoj crkvi. Nema nikakve sumnje da se ta reforma provela na zapadnom krilu hrvatskoga glagoljaštva, ugrubo: na Kvarneru (u Donjoj su Dalmaciji glagoljaši u XI. st. izravno uživali potporu protureformskih papa, ponajprije Honorija II.), Zadru i zadarskim otocima, te u kontinentalnom zaleđu obiju regija. Da su povijesne okolnosti bile drukčije, zasigurno bismo mogli očekivati širenje reformskih tendencija i na istok, ali do toga nije došlo. Štoviše, glagoljica se odande konačno u XIII. st. posve povukla pred ćirilicom, koja će ondje vrlo brzo dobiti svoju posebnu morfologiju i grafetičku standardizaciju (pravopis), te postati poseban pismovni tip (bosančica / bosanica / zapadna ćirilica / hrvatska ćirilica). Dok je na zapadu isprva bio dominirao tzv. sjeverni tip kontakata (iz Češke, Moravske, Panonije), na istočnom krilu jači su bili južni kontakti (iz Makedonije, Bugarske, Srbije). Prema ovako pojednostavljenoj slici glagoljaštvo zacijelo ne bi imalo toliko uspjeha da se nije razvijalo i «iz sebe», prema svojoj osebujnoj društvenoj ulozi koju je ispunjavalo, koju je E. HERCIGONJA nazvao «horizontalnom orijentacijom» hrvatskoga glagoljaštva (npr. 2004: 87).

Nositelji pismenosti bili su u to vrijeme u Europi (uoči nastanka sveučilišta) ponajprije samostani, katedralne škole, ali i kaptoli, župna središta (gdje je valjalo za svoju vlastitu uporabu, ili čak za prodaju, prepisivati liturgijske tekstove), dvorovi, gradski magistrati. Na našim pak prostorima, naročito u glagoljaškoj domeni, taj je spektar nešto uži. Potpora vlasti pridonijela je širenju glagoljaštva (npr. s Frankopanima prema sjeveru, sve nadomak Zagreba), no to su bili razmjerno rijetki primjeri, često i lokalnoga karaktera. Za razliku

¹ Posljednjih desetljeća, sukladno političkim promjenama koje su zahvatile južnoslavenski prostor, sukladno preispitivanju kriterija pri formiranju nacionalnih povijesti (ne nužno s potrebom za jasnim razgraničenjem sa susjedima) i sukladno razbijanju tradicionalne serbokroatističke vizure (koja je, još na Jagićevim zasadama, smatrala ćirilički korpus srpskim a glagoljički hrvatskim), *FgGrš* i *FgMih* se uvrštavaju i u popise najstarijih crkvenoslavenskih fragmenata i bosanske/bošnjačke i srpske pismenosti (usp. npr. TRIFUNOVIĆ 2001: 24-32, JAHIĆ-HALILOVIĆ-PALIĆ 2000).

od većine drugih europskih sredina gdje se širenje pismenosti poistovjećivalo i sa širenjem državne vlasti, na našim se prostorima državni vrh, ma koji to konkretno bio i ma na koji se prostorni segment i razdoblje odnosio, nikada nije stao iza glagoljaštva, a i potpora crkvene hijerarhije bila je kroz povijest vrlo promjenljiva (uglavnom se svodivši na toleranciju). Pošto je glagoljaštvo istočno od Krke i Vrbasa zamrlo, nastojanja da se ondje ponovno oživi bila su ili na samom terenu sporadična (bar koliko o tome svjedoče sačuvani spomenici) ili su posrijedi bili pokušaji Rimske kurije da se približi pripadnicima Crkve bosanske i uopće Istočne crkve (npr. *Hrvojev misal*). Napoljetku, u vrijeme istočnoslavenizacije glagoljskih tekstova takva će se glagoljska liturgija ponovno proširiti istočnim primorskim hrvatskim predjelima, ali to više nipošto neće biti rezultat prirodnoga, izvornoga, razvoja hrvatskoga glagoljaštva.

U ovom smo radu fokusirali samo dva glagoljska teksta koja se beziznimno smještaju u samo srce srednjožnoslavenskoga prostora, po čemu i pripadaju istočnomu krilu hrvatskoga nacionalnog prostora: *Grškovićevu (FgGrš)* i *Mihanovićevu odlomku Apostola (FgMih)*, suglasno datiranima u XII. st.² Kroz odnos prema već opisanim grafetičkim uzusima *Bečkih listića - FgVind* (ŽAGAR 2005), tradicionalno nazvanima najstarijim tekstom hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika³ (XI. ili XII. st) i smještenima na zapadni pol hrvatskoga glagoljaštva, te i prema ostalim otprilike istodobnim, nesumnjivo zapadnim fragmentima (*Bašćanski ostrišci - FgBašč*, *Londonski odlomak brevijara - FgLond*), steći će se dojam o (ne)jedinstvenosti hrvatskoga glagoljaškoga prostora.

Da se cijeli hrvatski glagoljaški prostor u hrvatskoj filologiji jedinstveno tretirao, najbolje se vidi u odnosu prema periodizaciji fragmenata, odnosno nastojanju da se svi poznati pisani spomenici iz toga razdoblja (XI. – poč. XIII. st) postave u isti kronološki niz. V. JAGIĆ (1911), koji je veliku pozornost posvećivao odnosu oblih i uglastih slovnih formi, odmah je iza *FgVind* postavio *FgGrš*, te zatim *FgMih*.⁴ Tako je činio i J. VAJS (1932), a J. Hamm je pak u svom poznatom radu «Datiranje glagoljskih tekstova» (1952) precizno pobrojao kriterije za datiranje (i grafematičke i grafetičke zajedno), te predložio nešto izmijenjen redosljed fragmenata (u prvo razdoblje, do kraja XI. i početka XII. st. uvrstio je, redom, *FgGrš*, *stariji Krakovski odlomak*, te *FgVind*; a u drugo, od početka XII. st. do potkraj XII.: *FgBašč*, *FgMih*, *odlomak Birbinjskoga misala*, te *FgLond*; u treće (od kraja XII. st. do sredine XIII.: *Kukuljevićev odlomak misala*, *stariji Vrbnički odlomak*,

² Koliko je pojam «redakcija» nesavršen govori i pitanje možemo li istom redakcijom nazivati i jezik koji na svoj staroslavenski supstrat naslojava čakavski i jezik gdje se naslojava srednjožnoslavenski, bez obzira na to koliko su u tom vremenu koje je tek istupilo iz praslavenskoga razlike zapravo vrlo malene.

³ Prema novijim istraživanjima natpisa *Bašćanske ploče*, tekst nije pisan «narodnim» hrvatskim jezikom, nego upravo staroslavenskim, njegovom hrvatskom redakcijom (DAMJANOVIĆ 2005), i to u vremenu kada još nije razlikovanje jezičnih idioma pratilo funkcionalno složenost hrvatskih glagoljskih tekstova. S obzirom na manje pouzdano datiranje *FgVind*, te na nešto pouzdanije *Bašćanske ploče* (prijelaz XI. u XII. st), ne može se sa sigurnošću govoriti o prvenstvu kojega od tih dvaju tekstova. Ipak, uza sav oprez pri uspoređivanju pisma kamenih tekstova i onih na meku materijalu, dade se ustvrditi da pismo *Bašćanske ploče* odražava veću starinu, ponajviše u pogledu slovne koordinacije (ŽAGAR 2000.b). Time se pokazuje i primjerenijim taj natpis imenovati najstarijim u nizu tekstova pisanih hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika.

⁴ «Njena veza (glagoljice *FgGrš*, *moja op.*) s isto takim pismom dalje na jug, u Mačedoniju, čini se kao da je čak u neku ruku puno jača, nego li na sjever i zapad, s pismom čisto hrvatske glagoljice Preimorja i otoka jadranskog mora, i ako ima nešto u njoj što jako podsjeća na hrvatsku uglastu glagoljicu.» (JAGIĆ 1893: 103)

Bečke odlomke iz Misala kneza Novaka itd). Vj. Štefanić je pak pismo obaju naših fragmenata odredio kao «prelazan stadij između kasne makedonske škole i rane hrvatske uglate glagoljice».⁵ I u suvremenim pregledima početaka hrvatske glagoljske književnosti uglavnom se nasljeđuje istaknuti niz.

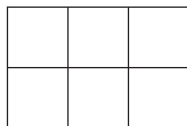
Primjenjujući grafolingvističku metodu u pristupu hrvatskoglagoljskim tekstovima već u nekoliko radova (ŽAGAR 2000, 2000.a, 2000.b, 2000.c, 2001, 2003, 2005), nastojali smo bili pokazati kako nije opravdano u isti mah primjenjivati kriterije različitih veličina, grafetičke i grafematičke, jer se standardizacija odabranih rješenja u tim kategorijama provodila različitim ritmom i s različitim stupnjem dosljednosti. Iako su grafijske reforme podrazumijevale razmjerno čvrstu standardizaciju na svim planovima pisana izražavanja (pri čem je uvjet velika produkcija koja omogućava naglu provedbu i stabilizaciju rješenja), što su nerijetko pratile i reforme na drugim planovima (lingvističkima /npr. u odabiru idioma/, tekstološkima, liturgičkima) uvjetovane kompleksnijim promjenama na društvenoj sceni, nakon popuštanja «reformskoga kotača» uvijek se nastavlja u nekoj mjeri prirodan razvoj pisanja. Ovom se prilikom usredotočujemo na grafetička sredstva i elemente širega vizualnoga postava stranice po kojima je najočiglednija izdvojenost ovih fragmenata od zapadnih tekstova.

Najzamjetljiviji kriterij za razlučivanje tekstova spomenutih dvaju polova jest pitanje «uglatosti», koju smo se već odvikli poistovjećivati s pukom količinom kutova u karakterističnom duktusu. Dobro nam je danas poznato da nije stupanj uglatih formi ono što ustavnu glagoljicu zapravo odvaja od starije, oble glagoljice. Zahvaljujući istraživanjima Th. ECKHARDT (1955a, b) i E. E. GRANSTREM (1953), danas nam je dobro poznato da se razlika svodi ponajprije na promjenu koja se načela još u *Kijevskim listićima* (*Kij*) – **slovnju koordinaciju**, prilagođivanje slova glavnim redačkim linijama (počevši s gornje strane), odnosno: uspostavu četverolinijskoga sustava iz naslijeđenoga dvolinijskoga (majuskulnoga) - obloglagoljičkoga (bugarsko-makedonskoga). S obzirom na to da nije moguće na jedno pismo bez ostatka primjenjivati zakonitosti paleografija drugih pisama, ni ovdje minuskulizacija ne znači isto što u latinskom i grčkom pismu. S druge strane, «ustavna glagoljica» (pri čem je termin posuđen iz povijesti ćirilickoga pisma) ističe upravo suprotnu vrijednost prepoznanu na temelju izgleda pojedinačnih slova koja su, kao ćirilčki ustav (izveden prema grčkoj uncijali), uspravna, izdužena po visini, međusobno nepovezana, lako prepoznatljive slovne sheme.⁶ Za razliku od *FgVind*, *FgBašč*, *FgLond* (pa i gotovo svih epigrafskih spomenika iz XI. i XII. st. iz Kvarnerskoga zaljeva) *FgGrš* ni *FgMih* ne sadržavaju ni tragove ozbiljnijih pokušaja koordinacije (koji nadilaze slučajno, povremeno usklađivanje⁷), a isto je tako i u ostalim fragmentima s istoga prostora

⁵ Da i Štefanić pretpostavlja jedinstvo pismovnoga razvoja na cijelom hrvatskom prostoru, vidi se kada za *FgGrš* na istome mjestu još piše: «(...) Grafija čuva vrlo konservativnih elemenata koji nadovezuju na makedonske spomenike XI-XII-og stoljeća, a s druge strane novijih elemenata koji se hvataju hrvatskih spomenika XII-XIII-og stoljeća.» (ŠTEFANIĆ 1969: 37)

⁶ B. Velčeva je i ukošenost slova na desnu stranu u retku u *FgGrš* i *FgMih* prepoznala kao utjecaj kontaktne ćirilice (VELČEVA 1999: 137, 138). I to je osobina koja ove fragmente udaljava od zapadnoglagoljičke prakse.

⁷ Činjenica da se tek ponekad može opaziti da pisanje sljedećega slova počinje u onoj ravni gdje pisanje prethodnoga završi ne može govoriti o namjeri. Tek kritična količina dosljednosti, pa čak isprva i očekivano svojevrsno pretjerivanje,

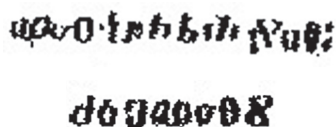
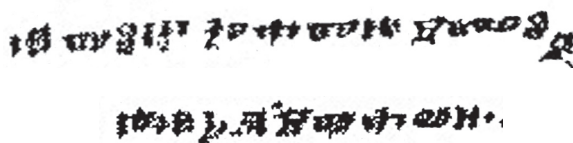
Slika 1: Trodijelna slovna shema-modul

(*Budimpeštanskom odlomku, Prvoj stranici Kij*),⁸ čak i u najmlađem: *Splitskom odlomku misala - FgSpal*. Njihova linijska organizacija slijedi stare – dvolinijske uzore, gdje ni slova nisu strogo priljubljena linijama, pa manje-više slobodno lebde unutar redaka (baš kako je to dosad najbolje prepoznano u *Zografskom evanđelistaru*), gdje nema pokušaja da se ujednače oblici slova u svojem *trupu* (između dviju glavnih linija; u ustavnoj glagoljici to je – pravokutnik kao dio trodijelne slovne sheme-modula), odnosno da se ostali dijelovi smanje i izbace iznad gornje ili ispod donje glavne linije. U teksturi *FgGrš* također ne možemo opaziti upisano crtovlje između kojega su smješteni upisani redci, ali u *FgMih* one se dadu lako prepoznati. Međutim, te se crte ne smiju poistovjetiti s redakćim linijama, jer služe isključivo kao otprilična granica među redcima. Prema tomu, slova se moraju od njih dovoljno udaljeno smjestiti kako bi se redovi pri čitanju mogli razaznati. Nema nikakve sumnje da za oba naša fragmenta vrijedi dvolinijska, majuskulna shema, kakva je vrijedila i u kanonskom korpusu (osim *Kij*), i to u vrijeme kad su na zapadnom području tendencije prema koordinaciji već poodmakle. Prema svemu rečenome, posve je metodološki promašeno u istočnim hrvatskim spomenicima tražiti samostalne uglate oblike, jer uglatiji duktus ponekoga slova, ne znači i znakovito približavanje praksi zapadnih glagoljaša; odnosno veća uglatost slovnih oblika ne znači i približavanje tzv. «ustavnoj glagoljici», jer to i nije osnovna osobina koja obilježuje taj tip glagoljičkoga pisma. Dakle ni činjenica da su neka slova u starijim bugarsko-makedonskim tekstovima «uglatija» ne govori ništa o vezama s razvojem glagoljice na hrvatskom zapadu.

Osobita funkcija **ligatura**, grafetičkoga sredstva koje u glagoljičkim tekstovima nadmašuje funkciju kraćenja pa postaje u XIII. st., u ustavnoglagoljičkim tekstovima, pomoć oku u snalaženju među okomitim linijama (ECKHARDT 1955). Postupna koordinacija slova, nizanje istih ili sličnih slovnih oka (trupa slova) jednih za drugim dovelo je do mogućnosti da se preklape, odnosno da jedan posluži za pisanje dvaju ili više slova. Štoviše, pravim ligaturama u glagoljici nazvat će se upravo te kod kojih se preklapaju slovna oka. Učestalu uporabu ligatura u *FgVind* uočio je još Vatroslav JAGIĆ (1911: 137-139), no ona još nije značila znatnije širenje ligaturnoga fonda (jer sve su kombinacije, osim «mč», poznate i u kanonskostaroslavenskim glagoljičkim tekstovima), nego samo veću koncentraciju poznatih kombinacija. Slično je i u *FgBašč* i u *FgLond*. Jagić je i u

očigledan napor za usklađivanjem slova svjedoči o živosti toga procesa, a ne o pukoj slučajnosti. Nadalje, sličnost pisma *FgGrš* i zapadnih fragmenata koju je prepoznao i JAGIĆ (1893: 103), ne možemo tražiti u koordinaciji nego u naglašenijoj uglastijoj izvedbi ponekih slova (v, d, ž, l, t...), zamijećenoj i u nekim glagoljičkim spomenicima staroslavenskoga kanona (npr. u *Sinajskom psaltiru*, *Sinajskom euhologiju*).

⁸ U slavistici ne postoji suglasnost oko uvrštavanja ovih dvaju tekstova u hrvatski korpus, pa ni istočnoga krila.

Slika 2: Primjeri koordinacije slova u retku u *FgGrš*.Slika 3: Primjeri koordinacije slova u retku *FgMih*.Slika 4: Primjeri koordinacije iz *FgVind* i s natpisa *Bašćanske ploče*.

FgGrš ustanovio veći broj ligatura, no gotovo dvadeset godina poslije ustvrdio je da ih je zapravo malo (1893: 96-102; 1911: 139). ŠTEFANIĆ je također utvrdio kako ligature uopće nisu brojne (1969: 37). Ponovnim uvidom u *FgGrš* stječemo dojam da je uporabni fond razmjerno velik (uostalom, *FgGrš* je naš najjobimniji XII-stoljetni fragment), ali da je njihova učestalost malena (osim kod primjera «tv» i «ml»; iznimaka pisanja, odnosno ignoriranja mogućnosti, u tim primjerima ima oko 10%), znatno manja nego što se može zapaziti u *FgVind*. Spomenuta razlika u širenju fonda ligatura i u učestalosti primjene, zbog naglašene fragmentarnosti, ne može ni u našoj tezi imati snagu dokaza. Ipak, najveća se razlika u ligaturnoj praksi ogleda s obzirom na odnos linijskoga ustroja i ligatura: već se u *FgVind* zamjećuje spremnost da se pri tvorbi ligatura priključeno slovo postavi tako da probije gornju glavnu liniju, za što je pretpostavka bila već uspostavljena koordinacija slova tj. naznake četverolinijskoga (minuskulnoga) ustroja. Takvih vertikalnih ligatura, naime, u *FgGrš* ne nalazimo (npr. *pr*, *pl*), premda ih kanonski tekstovi poznaju (doduše samo u *Marijinskom* i *Assemanijevu evanđelistaru*). Potreba za čuvanjem naslijeđene dvolinijsnosti i čvrstoće slovnoga niza to nije dopuštala. Najdosljednije se vezuje ligatura «ml» odnosno «lm», i inače najčešća od svih ligatura u kanonskom korpusu (LUNT 1957). Svojom veličinom se ističe, već i po tomu što je «granato m» koje ju sačinjava, veliko i

teško uklopivo u dvolinijski redak.⁹ Osim kombinacije «tv», ova se ligatura jedina javlja posve dosljedno (u svim prilikama). *FgMih* slobodnije raspolaže većim brojem ligatura, pa se već mogu pronaći i primjeri vertikalnoga povezivanja: «pl», i to razmjerno često - ponajviše pri kontrahiranju riječi *ap(osto)lb*, «po» (samo u jednom primjeru, i to u rubrici), te «ži/iž». Da je koordinacija u smislu koji smo spominjali posve nepoznata, najbolje se vidi na primjeru ligature «pl», gdje bi izbacivanje gornjega dijela slova «l» bilo gotovo neutralno (nadstavljanjem gornjega oka slova «l»), no ipak se ne uspostavlja, već se radije potpuno remeti ravnoteža retka. U *FgMih* je dakle probijen fond ligatura (za razliku od *FgGrš* gdje se uglavnom dosljedno piše 9 ligatura, u *FgMih* se tako piše njih 15), no to nije značilo i brigu o poravnanošću retka između dviju linija. Već i po tomu pismo ovoga fragmenta pokazuje znakove retardacije. Zanimljivo je da se ni u zacijelo najmlađem fragmentu s hrvatskoglagoljskoga istoka *Splitskom odlomku misala*, gdje pronalazimo čak 23 različite ligature u 80-ak slučajeva, ne mijenja odnos prema koordinaciji: ligature se i dalje tvore bez obzira na koordinaciju slova u redcima.

I u pogledu odnosa prema srednjovjekovnom načelu neprekinuta pisanja (*scriptura continua*) možemo uspostaviti razliku između dvaju krila hrvatskoga glagoljaštva. U glagoljičkom dijelu staroslavenskoga kanonskoga korpusa samo se kod *Kijevskih listića* primjećuje (SCHAEKEN 1987: 22), ne posve dosljedno, niti s bjelinom standardizirane veličine, ali s jasno prepoznatljivom namjerom, razdvajanje riječi odnosno združenica (jednoslovnih, dvoslovnih ili troslovnih riječi koje se pridružuju prethodnoj ili sljedećoj, ne čineći nužno i akcenatsku cjelinu). U *Bečkim listićima* primjećuje se ista namjera, premda je nastojanje da se prepisivani tekst kopira i po rasporedu redaka dovelo katkad do namjernoga «razvlačenja» riječi i okupljanja po dvoslovima kako desni rub ne bi ostao posve neuređen (ŽAGAR 2000). S obzirom na to da je slično stanje i u *FgBašć*, dijelom i u *FgLond*, te u svim fragmentima XIII. st, pa i mlađim tekstovima, možemo reći da je posrijedi osobina koja se vezuje za zapadni hrvatskoglagoljski prostor, vjerojatno zbog naglašenijih dodira s istodobnim ili čak i s nešto starijim latiničkim tekstovima u kojima je narušavanje načela *scriptura continua* – za razliku od tekstova istodobne bizantske literature – već bilo zaživjelo (paleografska literatura kao početak toga procesa u zapadnoj pismovnoj kulturi obično navodi VIII. st). Tekstovi istočnoga pola hrvatskoga glagoljaštva takve pokušaje ne svjedoče: ni *FgGrš* ni *FgMih*, kao ni *FgBud* ni *Prva stranica Kij*. U *FgMih* stanje je vrlo konzervativno: zbog neujednačenoga ritma nizanja slova (neujednačenoga razmaka među njima) teško je procijeniti kada je i veći razmak među riječima – bjelina. Zanimljivije je stanje u *FgGrš* gdje je zamjetno rastavljanje većih izgovornih cjelina, što se često poklapa sa sintaktičkom organizacijom, ali na različitim razinama (uz određen broj iznimaka):

Togda izidetъ : ot zemle : habъdêiskije : i vьseli se vь haranъ : Īže i ot tudê : po umrъtvi oca svoego : prêseli se vь zemlu siju : vь nêiže vy nna živete : i ne dastъ emu dostoêniê :

⁹ I u ustavnoj glagoljici ovo će se slovo zadržati, i to u inačici «m-tvrđave» (premda nije uklopivo ni u novu slovnu shemu) i to isključivo u ligaturama koje mogu «podnijeti» takvu složenost dukta.

na nêi : ni stopy nozê : iže i obećavati je emu : udržanie : i sêmeni ego po nemъ : /.../
(ulomak, 2v)

Očigledna je, s jedne strane, potreba da se tekstura razbije na manje cjeline (kako bi se olakšalo čitanje), a s druge strane pisar bjelinu još ne doživljava samostalnim znakom (*horror vacui*). U tom je smislu zanimljiva praksa u *FgSpal*: po rastavljanju riječi odnosno združnica slijedi se praksa koju smo sretali na zapadu (pridruživanje jednoslovnih ili dvoslovnih riječi, katkad i troslovnih, prethodnoj ili sljedećoj riječi), ali očigledno je takvo što na istočnom krilu u to doba bilo još neprihvatljivo, jer bjelina još nije bila znak, pa je stoga, možda i pri korekturi, moralo biti dodano dvotočje:¹⁰

Polunočize : vьрѣл : bistъ : seženih : gredet : ishodite : vьsrêtenie : emu /.../
(ulomak, C)

Problematiku **interpunkcije** već smo dijelom dotaknuli netom raspravljajući o narušavanju načela *scriptura continua*. Ustvrđenim preklapanjem funkcije točkica s uspostavljenim bjelinama između manjih izgovornih cjelina pa i riječi odnosno «združnica» (gdjekad, zabunom, i usred riječi), kako je to zabilježeno kod nekih tekstova istočne grane glagoljaštva (djelimice u *FgGrš*, a izrazito u *FgSpal*), zapravo se dokinula uloga točkica kao samostalnih razgodnih (grafetičkih) znakova.¹¹ U pogledu uređenosti interpunkcije, uspostavljanju minimalne, dvojne, razlike u označivanju tekstnih razina, može se ugrubo reći kako su nešto uređeniji tekstovi sa zapada (ŽAGAR 2000.a), i to ponajviše po tome što se ondje, osim razgođivanja bjelinama, primjenjuju dva niza znakova za dvije razine razgođivanja izgovornih cjelina (*FgVind*: dvotočje i dva okomita niza od tri vodoravna, odnosno blago zavijena poteza; *FgLond*: točkica i točkica ponekad izvučena u vodoravan potez; na *Bašćanskim ostriscima* nema primjera za odvajanje većih cjelina). U tekstovima istočnoga hrvatskoglagoljskoga pola primjećujemo da se za odvajanje manjih cjelina također najčešće koristi dvotočje, npr. u *FgBud*, *FgGrš*, *FgSpal* (u *FgMih* to je uglavnom jedna točka, kao i u većini *FgKij*, premda se na istoj razini katkad koristi i dvotočje).¹² Za odvajanje većih cjelina uglavnom se koristi isti znak: dvotočje odnosno jedna točka. Samo *FgBud* se koristi različitim znakom, i to trotočjem (sukladno starijoj praksi). Dakle pisarska pozornost, zacijelo u uvjetima već zamućene pisarske prakse (kanonski staroslavenski tekstovi, slijedeći grčku praksu, dobro su punktuacijom razlikovali dvije tekstne razine), nije bila posvećivana razgođivanju tekture punktuacijom na dvije razine. S druge pak strane, u postreformnim hrvatskoglagoljskim tekstovima («ustavnoglagoljčkima») i dalje se čuva razlika u punktuaciji na dvjema razinama, baš

¹⁰ Moguće je stoga da je *FgSpal* bio prepisan s predloška koji je potjecao s hrvatskoga zapadnoga krila, te «doraden» prema istočnijim uzusima. Na to bi mogli upućivati i blagi, gotovo slučajni tragovi slovne koordinacije (npr. kod ligatura *pr*, *pl* gdje gornji dijelovi priključenih slova zadiru iznad gornje linije), do kojih je također moglo doći zbog korištenja zapadnoga predloška. Premda u ovom radu naglašavamo u znatnoj mjeri samostalno funkcioniranje ova dva pola hrvatskoga glagoljaštva, neprijeporno je da je do komunikacije dolazilo, i to očigledno u oba smjera.

¹¹ Dvotočje se katkad uvrštava i usred riječi (*imūc:ъ*), što dokumentira sekundarno (katkad očigledno tek mehaničko) upisivanje interpunkcije, pošto se tekst razgodio bjelinama.

¹² Na *Prvoj stranici Kij* teško se razaznaje interpunkcija. Ipak, neprijeporno je da se za nižu razinu odvajanja koristi i jedna točka i dvotočje (u posljednjoj trećini stranice).

kako i u zapadnim fragmentima XII. st.

U pogledu isticanja **velikih slova** i njihovih oblika (što inače može biti važan kriterij za periodizaciju i ubikaciju tekstova), kao sljedećem stupnju razgođivanja teksta, također se ovom prilikom ne može mnogo kazati o područnim posebnostima, jer je materijala razmjerno malo na objema stranama, a i tip tekstova nije karakteristično usporediv.¹³ Osim u veličini ova se slova u jednostupačno organiziranu *FgGrš* ističu i rubriciranjem slovnih oka, te dvostrukom linijom haste (kod slova gdje je takvo što moguće: R, P, Ī, ¹⁴ Ô), prema običaju poznatom, no tek povremeno provođenom, i u kanonskim tekstovima, npr. u *Assemanijevu evanđelju*, *Sinajskom euhologiju* itd. U nedosljedno razgođenu tekstu (s obzirom na tekstne razine), u inicijalnim (velikim) oblicima pojavljuju se i slova M, S, T, B.¹⁵ Vrlo je zanimljivo da je veliko slovo V ovdje jedan jedini primjer koji čuva svoj stariji oblik koji odlikuje šiljasta donja spojnica dvaju slovnih oka.¹⁶ Velika slova razgođuju tekst također na dvije razine; na početku većih tekstnih cjelina stoje velika slova koja se ne razlikuju oblikom, nego samo nešto malo većom veličinom i - položajem: ona koja odvajaju veće cjeline (što podrazumijeva da stoje na početku novoga retka), kao inicijali, izvučena su u marginu. Veličina i razmjeri velikih slova nisu stabilizirani u odnosu na osnovnu teksturu: ima primjera gdje se početna slova i ne izražavaju većim slovnim oblikom, nego samo rubriciranjem (npr. t, 16. redak na 2v). *FgMih* sadržava pet inicijala *b*, veliko slovo *n* u rubrici (udvojenih linija haste), te nešto povećana (nестandardizirano i nedosljedno) slova *i* (i to u ćiriličkom obliku) na početku rečenica u teksturi. Takvoj neuređenosti u oba fragmenta pridonosi i tamošnja nedefiniranost linijskoga ustroja, izgubljenost starijih proporcija u retku i neuspostavljenost novih; naime, gdje se nije normirao smještaj temeljnih slova u redcima, ne može se očekivati ni standardiziranje razmjera razgodnih velikih slova. Već i prvi tragovi nove koordinacije jasnije će istaknuti velika slova (već npr. u *FgVind*), no još uvijek ne do one mjere kako je to u starijim kanonskim tekstovima gdje su slova imala čvrste proporcije u retku, doduše sa znatnim razlikama od kodeksa do kodeksa.

U pogledu **kraćenja riječi**, kontrakcija i suspenzija (s natpisivanjem), usporedba među tekstovima obaju krila hrvatskoga glagoljaštva za određivanje njihovih posebnosti manje može biti korisna, i to ponajviše zato što se fragmenti znatno razlikuju po količini teksta. *FgGrš* i *FgMih* su i inače najopsežniji, pa činjenicu da je upravo u njima – u odnosu na zapadne tekstove – naglašenija «hrabrost» u proširivanju i probijanju naslijeđene (kanonske)

¹³ Izbjegavam ovdje termin «majuskula» smatrajući da je cijela tekstura tekstova istočnoga krila hrvatskoga glagoljaštva zapravo majuskulna (kao i ćirilička), upravo kao i kod većine glagoljičkih tekstova staroslavenskoga kanona, odnosno da se proces minuskulizacije zapaža u *Kij*, zatim u *Praškima*, te dalje u hrvatskoglagoljskim tekstovima zapadnoga krila. Ni termin inicijal nije pogodan jer naglašava likovnu dimenziju, i isključivo se odnosi na početak veće tekstne cjeline.

¹⁴ Slovo «īze» kada se nađe u inicijalnoj poziciji ima tzv. «suknjicu». Ona i nije ništa drugo doli primjer udvostručivanja osnovne slovne linije (haste).

¹⁵ Zanimljivo je da slovu B hasta nije udvostručena, upravo zbog starijega oblika slova kod kojega se čuva donji «repić» koji nije poravnan s gornjom lijevom linijom slova.

¹⁶ Takva će praksa (koja pokazuje da arhaičnost slovnih oblika ima svoju grafetičku težinu) biti osobito zanimljiva u hrvatskoglagoljskim tekstovima zapadnoga kruga, jer će kroz cijelu povijest tamošnjega pisanja čuvati u tim pozicijama uspomenu na obloglagoljičko podrijetlo. U teksturi *FgGrš*, naime, slovna su oka postala kvadrati, pa je i njihova spojnica posve kratka i ravna crta. (Kvadratičnost slovnih oka osobina je i hrvatskoglagoljskih tekstova zapadnoga kruga, ali ono što izdvaja pismo tih tekstova jest - karakteristična slovna koordinacija.) Vrlo je, nadalje, zanimljivo da je i u *FgVind* slovo V također jedino koje na isti način pokazuje arhaizaciju kao sredstvo dodatnoga grafičkoga isticanja.

prakse treba uzeti s rezervom. Premda su neki istraživači smatrali da je to probijanje odjek utjecaja istodobne prakse u kontaktnim latiničkim tekstovima (VAJS 1934, ŠTEFANIĆ /rukopis/), smatramo da nema razloga glagoljičkim tekstovima odreći mogućnost vlastita razvoja u istom smjeru, koju su imale i grčka i ćiriljička i latinska pismovna praksa. Naime, u svim je pismovnim kulturama poniklima na grčkoj praksi zabilježena sve veća sloboda u kontrahiranju (i izvan *nomina sacra*) i suspendiranju riječi (ne samo u uputnim dijelovima teksta: npr. u naslovima, rubrikama), pogotovu u uvjetima veće pismovne produkcije.

U *FgGrš* vidljivo je kako se starija pravila o stezanju *nomina sacra* dobro poštuju; među osamdesetak kontrakcija pronašli smo tek riječ *εϑυκτ* koja ovdje nije skraćena a u nekim se kanonskim spomenicima kontrahira (i to u: *Ma, PsaltSin, Ass, Mac*).¹⁷ Potpuno izlaženje iz naslijeđenih kontrakcijskih okvira (*nomina sacra*), zabilježili smo u primjerima: *nna* (dvaput), *dnb, koc* (s natpisanim *c*), *dvri, etb, levbŷtb*, od kojih je većina (osim *dvri* i *levbŷtb*) zacijelo preuzeta iz prakse kraćenja u uputnim dijelovima teksta. Zamjetni su i primjeri novih tvorbi prema starim kontrakcijskim popisima: *edinod(u)šno* (<*duša*) i *d(i)hae* (<*duh*). I u *FgMih* stanje je slično. Među brojnim kontrakcijama izdvajaju se one koje nemaju kanonski predložak: *vľčbstvomb* i *vľdčstviê* (zacijelo zbog semantičke bliskosti s riječima koje se tradicionalno pokraćuju “*cêsarъ*”, “*gospodъ*”, “*vladyka*”), te one koje su se bile kratile u uputnim dijelovima riječi, te su odande prešle i u osnovnu teksturu (*dnb, mē*). U tekstovima zapadnoga krila hrvatskoga glagoljaštva do probijanja naslijeđenoga «pokratnoga korpusa» tek će doći, i to u XIII. stoljeću, usporedo s velikom reformom glagoljičkoga pisanja koja je pratila naglu veliku prepisivačku produkciju, pod donekle poznatim povijesnim okolnostima.¹⁸

Grafetičkoj razini promatranja tekstova pripada i – **slovni inventar**, ne po morfološkoj raznolikosti pojedinih slova (što uglavnom pripada tradicionalnoj paleografiji), nego s obzirom na povremenu slovnu višestrukost prema jednomu fonemu kojemu su pismovni odvjetci. To se ponajprije odnosi na pisanje jerova, slova *i* i *iže* (u dvije inačice), *omb* i *otb*, *myslite* (granata i grčkoga/latiničkoga oblika), *frbtb* (ѣѣ, ѣ), odnos *jata* i *ja* (te pretpostavljenih refleksa), pa i na odnose nekih slova koja su nekad bila u grafematičkom odnosu (različiti grafemi kao i različiti fonemi): *jery*¹⁹ i *i/iže*,²⁰ uvrštavanje slova za nazale kada se više ne pretpostavlja njihov izgovor, međupisamski utjecaji (iz ćirilice, eventualno iz latinice) itd. Za procjenu odnosa *FgGrš* i *FgMih* prema tekstovima zapadnoga hrvatskoglagoljskoga kruga od najveće su važnosti stanje s jerovima, status *jeryja* i *jusova*

¹⁷ Može biti zanimljivo i to da se u kontaktnim ćiriljičkim redakcijskim tekstovima ova riječ također ne krati (ČREMOŠNIK 1925).

¹⁸ Iscrpan pregled svih kraćenja u hrvatskoglagoljskim fragmentima XII. i XIII. st. podastr je u ŽAGAR 2000.c.

¹⁹ Milan Mihaljević navodi kako se za stanje na hrvatskom terenu može zaključiti da je stapanje *y* i *i* završeno najkasnije krajem XI. ili početkom XII. st. (MIHALJEVIĆ 2002: 212). Na drugome mjestu zaključuje «da se *y* kao poseban fonem može pretpostaviti možda još samo za tri fragmenta. To su prva stranica Kijevskih listića, Budimpeštanski fragment i Grškovičev fragment apostola» (MIHALJEVIĆ 2003: 47). I time je Mihaljević potvrdio izdvojenost ove, istočne skupine, čak i po načinu oblikovanja, jer se u svim tamošnjim primjerima nalazi «dvadesetično» *i*.

²⁰ MIHALJEVIĆ na istome mjestu (2002: 45-46) opisuje u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima 5 grafetičkih inačica grafema */i/*: ѣ, ѣѣ, ѣѣ (izvorno se inicijalna inačica osamostalila od isključivo te funkcije, *moja op.*), ćiriljičko и (samo u *FgMih*) te latiničko/ćiriljičko I (samo u *FgVind*). Sve tri glagoljičke inačice zabilježene su, prema Mihaljeviću, samo u *FgGrš*. Odnos je tu desetičnoga i dvadesetičnoga («običnoga») *i*: 1:6.

(koji bi u XII. st. bili tek grafetički ostatak starijega stanja), upravo oni kriteriji koji i najčešće služe za periodizaciju svih naših najstarijih fragmenata.²¹

Kao što je dobro poznato, *FgGrš* nema ni tragova razvoja štapića, jerovskoga znaka upravo karakteristična za tekstove zapadnoga kruga, kao što nema ni *apostrofa*.²² Upisuje se samo jor (znak za tvrdi poluglas), baš kao što je to bila praksa i među zapadnim hrvatskoglagoljskim tekstovima. Zanimljivo je da ima primjera upisivanja jerova i na etimološki neopravdanim mjestima, što vjerojatno svjedoči o potrebi za ortografskom korektnošću u vremenu kada nema više zvukovnog oslonca za tzv. slabe jerove (MIHALJEVIĆ 2002: 151). *Jery* se piše vrlo dosljedno, za razliku i od najstarijih zapadnih fragmenata gdje su se uglavnom izjednačili sa *i*.²³ Upisivanje *jusova* (i to za prednje nazale) još se provodi, ali nedosljedno (npr. *hulъnyje*, *halъdêiskije*), baš kako je to i na zapadu samo u jednom primjeru u *FgVind* i u jednome na *Bašćanskoj ploči*.²⁴ Staro *granato m* i dalje se isključivo piše; kao što smo i istaknuli, slovna koordinacija u retku koja je dovela do pretpostavljanja lakše uklopive ćirilичke/latiničke inačice u ovom tekstu nije djelovala.

FgMih, koji inače odlikuje znatno manja brižnost u pismovnoj organizaciji tekstore, karakterizira, kao što je također vrlo dobro poznato, prevladavanje jednoga staroga jerovskoga znaka, i to – za razliku od zapadnih hrvatskoglagoljskih fragmenata – u inačici «mekoga» jera. Ono se i ovdje nerijetko upisuje na etimološki neopravdanim mjestima. Nema ni apostrofa ni tragova štapića. Činjenica da se *jery* ovdje ne upisuje (kao ni u većini hrvatskoglagoljskih fragmenata zapadnoga kruga) upućuje, naprimjer, na to da je *FgMih* mlađi od *FgGrš*, a i da je proces izjednačivanja toga slova/znaka zahvatio oba krila hrvatskoga glagoljaštva. Najosebujnija grafetička činjenica, koja govori o bliskom kontaktu s ćirilичkom pismenosti, uz prevladavanje *jera*, jest pisanje ćirilичkoga slova *i* (и), uz glagoljička *i* i *iže*. Ćirilичka inačica dominira, *iže* se uglavnom piše u ligaturi sa *ž*, a glagoljičko *i* tek rijetko, bez posebno uočene pravilnosti u distribuciji. Za razliku od *FgGrš*, ovdje je pisanje *ćirilичkoga m* (latiničkoga?) učestalo, a *granato* se *m* čuva samo u ligaturama.²⁵ Očigledno je da *FgMih* odražava znatno prošireniju praksu (nama nesačuvanih spomenika) gdje se reforma glagoljičkoga pisanja provodila u prožimanju

²¹ Prema tim pokazateljima ravnali su se i pokušaji periodizacije svih hrvatskoglagoljskih fragmenata, bez obaziranja na različite uvjete grafetičkoga i grafematičkoga razvoja.

²² Stanje je to opet u skladu s praksom u kanonskom staroslavenskom korpusu gdje su apostrofi, baš kako i grčka ortografija nalaže, zapravo bili svojevrsni korekturni znakovi koji su upućivali na «preskočenost» pokojega slova. U brižno ispisanim tekstovima, kakav je uostalom i *FgGrš*, potrebe za apostrofom i nije bilo. U zapadnim su tekstovima apostrofi postali neutralan dio grafetičkoga inventara te su podlijegali razvoju u štapić, nakon čega su ponovno «iskrsnuli» u korekturnoj funkciji (ŽAGAR 2001).

²³ Na natpisu *Bašćanske ploče* još se piše *jery*, jednom u skladu sa starom normom (*hrъvatsky*), a u drugom slučaju propušteno je upisivanje slova *i* nakon jora (*tvъ/i*).

²⁴ B. Velčeva smatra vjerojatnim da to *je* u *FgGrš* zapravo nije slovo za nazal, nego tek oznaka za prejotirano e /je/. Jedino joj je uporište u tomu da je pozicija gdje se pojavljuje – intervokalna, dakle s prejotacijom glasa /e/, te činjenica da u XII. st. nazali više nisu dio fonološkoga sustava tamošnje (srednjojužnoslavenske) govorne osnovice. (VELČEVA 1999: 137). Velčeva je, smatramo, metodološki pogriješila: to slovo je, neosporno, *jus*, no sada više ne s njegovim očekivanim nazalnim čitanjem. Činjenica kako se pojavljuje na intervokalnom položaju nije dovoljna da se tvrdi da to slovo dobiva funkciju znaka za /je/. Njegova usamljena pojava ne govori u prilog kodificiranosti kao nužnoj pretpostavci funkcioniranja posebnoga slova kao znaka. Posrijedi je dakle, kao i u natpisu *Bašćanske ploče*, ostatak stare norme, u uvjetima dokraja neprovedene reforme glagoljičkoga pisanja.

²⁵ U zapadnim hrvatskoglagoljskim tekstovima takva će praksa biti proširena već u *FgVind*.

s nekim rješenjima kontaktnoga pisma. Nesumnjivo je dakle da se i u pogledu slovnoga inventara izdvaja ova skupina «istočnih» tekstova. Svakako je najjasniji u tom smislu pokazatelj stanje jerova koje ni u ovim fragmentima ni u ostalima (*FgBud*, *prva stranica Kij*, *FgSpal*) ne svjedoči praksu koja je u XII. st. već zahvatila «zapadne» tekstove. Ostali kriteriji tek doslikavaju tu izdvojenost.

LITERATURA

- ČREMOŠNIK, G. 1925-1926. Kratice Nomina sacra u crkvenoslavenskim spomenicima. *Slavia IV*: 238-264, 485-498.
- DAMJANOVIĆ, S. 2005. Kojim je jezikom pisana *Bašćanska ploča?*. I. Pranjkić (ur.). *Od fonetike do etike, Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Zagreb: Disput, 217-222.
- ECKHARDT, T. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. *Radovi Staroslavenskog instituta 2*: 59-91.
- ECKHARDT, T. 1955.a. Ustav. Glossen zur paläographischen Terminologie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch 4*: 130-146.
- GRANSTREM, E. E. 1953. K voprosu o proizhoždenii glagoličeskoj azbuki. *Trudy otdela dreverusskoj literatury Instituta russkoj literatury IX*: 427-442.
- HAMM, J. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskog instituta 1*: 5-62.
- HERCIGONJA, E. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture*, Zagreb: Matica hrvatska.
- JAGIĆ, V. 1893. Grškovičev odlomak glagolskog apostola. *Starine JAZU XXVI*: 3-161.
- JAGIĆ, V. 1911. Glagoličeskoje pišmo. *Enciklopedija Slavjanskoj filologiji 3*, Petrograd: Izdanje Otdelenija ruskago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademiji nauk.
- JAHIĆ, Dž., S. HALILOVIĆ, I. PALIĆ. 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- LUNT, H. 1957. Ligatures in Old Church Slavonic Manuscripts. *Slavistična revija X*: 1-4.
- MIHALJEVIĆ, M. 2002. *Poredbena slavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, M. 2003. Fonološki sustav najstarijih hrvatskoglagoljskih fragmenata. R. Božilova (red.). *B'lgari i H'rvati prez vekovete*. Sofija: IK "Gutenberg", 43-57.
- SCHAEKEN, J. 1987. *Die Kiever Blätter*. Amsterdam: Rodopi.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1969. *Glagoljski rukopisi JAZU, I. dio*. Zagreb: JAZU.
- ŠTEFANIĆ, Vj. *Pregled glagoljske paleografije (strojopis, pohranjen u Staroslavenskom institutu u Zagrebu)*
- TRIFUNOVIĆ, Đ. 2001. *Ka počecima srpske pismenosti*. Beograd: Otkrovenje.
- VAJS, J. 1932. *Rukovět hlaholské paleografie*, Prag: Orbis.
- VELČEVA, B. 1999. K'snata b'lgarska glagolica. *Kirilometodievski studii 12*: 87-152.

- ŽAGAR, M. 2000. Neke grafetičke osebnosti u najstarijim hrvatskoglagoljskim tekstovima (s posebnim obzirom na raspored bjelina). H. Miklas (Hrsg.). *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 164-174.
- ŽAGAR, M. 2000.a. Puntuacija u najstarijim hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Croatica* 49-50: 31-65.
- ŽAGAR, M. 2000.b. Ortografija natpisa Bašćanske ploče. 900 g. *Bašćanske ploče, Krčki zbornik 42, posebno izdanje 46*: 211-225.
- ŽAGAR, M. 2000.c. *Osnovne smjernice grafetičkog uređivanja hrvatskoglagoljskih tekstova XII. i XIII. st.* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ŽAGAR, M. 2001. Grafetičke funkcije jerova u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. D. Sesar (ur.). *Zbornik Drugog hrvatskog slavističkog kongresa 1*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 309-318.
- ŽAGAR, M. 2003. Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice. R. Božilova (red.). *B'lgari i H'rvati prez vekovete*. Sofija: IK "Gutenberg", 31-42.
- ŽAGAR, M. 2005. Grafolingvistički opis *Bečkih listića*. N. Budak (ur.). *Raukarov zbornik: Zbornik u čast Tomislava Raukara*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 143-155.

S a ž e t a k

U cjelini, imajući na umu stanje na grafetičkim razinama koje smo ovdje ocrtali, pogotovu u pogledu linijske organizacije / slovne koordinacije (sa svim posljedicama što to izaziva) i poštovanja načela *scriptura continua*, pokazuje se dokumentiranijim kako nije opravdano sve najstarije hrvatskoglagoljske fragmente poredati u jedan niz i među njima tražiti jedinstven redosljed, ma koliko on ne bi pretendirao da bude apsolutan, što je dosad prevladavalo u hrvatskoj filologiji. Očigledno je kako su u XII. st. (ostanemo li pri takvu datiranju) na povijesnom hrvatskom prostoru supostojala dva kruga (krila) glagoljičke pismenosti, bez sumnje u komunikaciji, ali s prevladavajućim vlastitim razvojem i vlastitom standardizacijom. Zapadni, koji je imao bogatu budućnost i koji je u XIII. st. proveo golemu reformu na načelima koja su bila barem jedno stoljeće ili dva starija, bio je izvorno više orijentiran na komunikaciju sa sjeverom (na što upućuje snažna veza, i u grafetičkom pogledu, s *Kij* i *Pra*), a istok s kontaktnom bugarsko-makedonsko-srpskom pismenošću – glagoljičkom i ćiriličkom. S druge strane, suvremeno poimanje nacionalne (pismovne) kulture, koja ne mora biti centripetalno organizirana, monolitno i kohezivno razvijena, koja dopušta da kasnije ustanovljene

kategorije reflektiramo u prošlost (no uz upozorenje kako često isključivost to može demantirati), ne dopušta sumnju u cjelovitost nacionalnofilološkoga korpusa.

Ključne riječi: glagoljica, staroslavenski jezik, hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika, Grškovićevo odlomak apostola, Mihanovićev odlomak apostola

S u m m a r y

GRAPHETIC SPECIALITIES OF THE TEXTS OF THE EASTERN BRANCH OF THE CROATIAN GLAGOLITISM

Having in mind the state of the graphetic levels that we have described here as a whole and especially as a graphetic organization / character co-ordination (with all the consequences it causes) and regarding the principle of *scriptura continua*, we bring more arguments against the previous prevailing statement in the Croatian philology that it is justified to arrange all the oldest Croatian Glagolitic fragments in one sequence and look for a unique order among them however that order may very much lack a pretension to be absolute. It is obvious that in the Croatian historical territory in the 12th century (if we remain at this dating) two circles (wings) of the Glagolitic literacy co-existed, undoubtedly in communication, but with their own development and standardisation. The western one, which had a rich future and which underwent a major reform in the 13th century, was originally more oriented toward the communication with the North, (the strong tie with *Kij* and *Pra* indicates it in the graphetic aspect as well) while the eastern one was oriented toward the Bulgarian-Macedonian-Serbian contact literacy – Glagolitic and Cyrillic. On the other side, the contemporary concept of the national (written) culture, which does not have to be organized in a centripetal way or developed in a monolithic way and in cohesion, the concept which allows the later established categories to be reflected in the past (but with a warning that exclusiveness often may deny it), does not allow any doubt regarding the integrity of the national corpus.

Key words: Glagolitic script, Old Church Slavonic language, Croatian redaction of the Old Church Slavonic language, Gršković's fragment of the Acts of the Apostles, Mihanović's fragment of the Acts of the Apostles

Izvorni znanstveni članak

Autor: Mateo Žagar

Filozofski fakultet, Zagreb